

Кравченко В.Я.
м. Харків, Україна

СПРОБА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ (СЕРЕДИНА 1680-Х-1704 РР.)

Як що уважно роздивлятися цей період то треба мати на увазі тривалий конфлікт між І. Мазепою із Семеном Палієм – одним організаторів визвольного руху на Правобережній Україні. Тут ішлося не лише про їхні особисті симпатії чи антипатії (відомо, що гетьман задрив популярності фастівського полковника). Тут зіткнулися два полярні погляди на суспільно-політичний лад України – дійсно демократичний, козацький С. Палія й аристократичний, панський І. Мазепа, і конкретно вирішувалося питання про владу і справжнього господаря України. Відомо також, й Мазепа серйозно побоювався свого політичного опонента вважаючи, що він може відібрати в нього гетьманську булаву [1].

Військово-політична діяльність українських гетьманів й козацької старшини та поступова колонізація ними правобережних земель у першій половині 80-х рр. XVII ст. зрештою принесли свої результати. За визначенням вітчизняних істориків, протягом другої половини 80-х–90-х рр. тут ішов неухильний процес відродження політичних структур Українського козацької держави [2].

Проте, незважаючи на досить велику кількість праць, які висвітлюють даний період козацької держави цієї доби, існує певна невизначеність в історіографічній оцінці політичної ситуації, яка склалася у цей час на правобережних українських землях. Це спричинене не лише відсутністю комплексу джерел, який дозволяв би дати вичерпну характеристику такому своєрідному явищу, як «Палієва держава», а й деякими суб'єктивними факторами формування вітчизняної історичної науки в попередні роки. Разом з тим, українська історіографія вже досить добре висвітлила події визвольної боротьби правобережного козацтва проти влади польських урядовців наприкінці XVII – на початку XVIII ст. [3].

Проблема ж всебічного вивчення формування українських державних інститутів під час козацько-шляхетських конфліктів, на нашу думку, ще чекає на свого дослідника. А тому зупинимося лише на питанні відновлення козацькою старшиною традиції балансування між визнанням протекцій двох монархій – Польської й Російської корон – задля збереження власної влади над правобережною частиною України.

Слід також відзначити, що розкриваючи діяльність фастівського (білоцерківського) полковника С. Палія та його прибічників, науковці головним чином акцентували свою увагу на взаємовідносинах правобережної старшини з урядами Лівобережної України та московськими царями [4].

Сам Семен Палій (1702 році) заявив таке: «Я поселився на вільній козацькій Україні, Речі Посполитій нема ніяких справ до цієї області, і я лише маю право в ній розпоряджатись, оскільки я істинний козак і виборний вождь свого народу» [5].

Проте об'єктивне прагнення керівників правобережного козацького устрою до об'єднання із Задніпров'ям не могло здійснюватися лише через стосунки з лівобережними гетьманськими урядами. Політичне становище правобережних земель колись єдиного гетьманату примушувало керівників її козацької організації діяти в межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої. Тим більше, що в попередні роки саме поль-

ський монарх стимулював відродження структур Війська Запорозького на території Київщини й Брацлавщини.

Заходи старшини, що мали на меті відродження зруйнованого краю й захист його від турецько-татарських нападів, підтримувалися королівським урядом Яна III Собеського. привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права цих козацьких зверхників на території Київщини та Брацлавщини. Стародавні «права та вольності Війська Запорозького» підтверджувалися постановою Вального сейму від 16 лютого 1685 р. [6].

Вже 25 серпня того ж року С. Палій, перебуваючи в Білій Церкві, видав універсал, в якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією Білоцерківського полку, про запровадження мита на користь «нової-старої» козацької адміністрації. 10 вересня датується перший лист козацького полковника до свого сюзерена – короля Яна III Собеского [7].

У тому ж році С. Палій уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти його під гетьманський регімент та зверхність російського монарха. «Писав до мене зі сторони королівської величності охотницький полковник Семен Палій... просить мене, гетьмана, щоб я з людьми, які при ньому прийняв під свій регімент, в богохраниму державу його царської пресвітлої величності, який його лист Палія посилаю...», – повідомляв І. Мазепа [8].

Однак, зважаючи на укладений між Варшавою й Москвою «Вічний мир», ініціатива фастівського полковника не була підтримана. А вже 16 квітня наступного року фастівський полковник звертається до російського воєводи в Києві князя М. Ромодановського: «Я тут, залишаючись на тому прикордонні, був завжди зичливим і вірним пресвітлим православним государям...» [9].

Через декілька днів С. Палій повідомляв лівобережному гетьману про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також вдруге просив І. Мазепу посприяти, щоб «через милість вашу у пресвітлих монархів... прийнятий був» [10].

Одержавши відмову, причиною якої було небажання царського уряду порушувати російсько-польські домовленості, Утвердження козацького устрою на Київщині викликало невдоволення місцевої шляхти та духовних осіб, адже на їхні землі почала поступово поширюватися влада С. Палія.

Звернення правобережної старшини до московського царя й гетьмана про політичну та військову допомогу не мали успіху. Тому восени 1700 р. С. Палій домовився з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення воєнних дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі втратили ефективність. Наполегливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепи про приєднання їхніх полків до лівобережного гетьманату, зважаючи на тогочасну міжнародну ситуацію, закінчилися безрезультатно. Разом з тим, з огляду на існування польсько-російського миру, С. Палію вдалося за короткий проміжок часу відродити на Правобережжі державні інститути колишньої Української козацької держави.

На початку XVIII ст. правобережна козацька старшина «узурпувала» майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була dokonаною з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя і проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося, що Палій, «*отирпаючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...*» [11].

У зв'язку з цим в 1701 р. Польща розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а Палій припинив усілякі політичні відносини з королем

та його підопічним, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю». На землях Київщини, східної частини Поділля та Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання місцевого люду проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з Українською революцією середини 17 ст. С. Палій разом з іншими правобережними полковниками публічно відмовився від протекції польського монарха й заявив про присягу «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й.М. Пану Гетьманові Мазепі» [12].

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно були запрошені представники інших станів українського суспільства. Були вирішені наступні питання:

- 1) не вступатися з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання;
- 2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква;
- 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднаною козацьку раду [13].

Розпочавши у 1701 р. відкриту боротьбу проти Польщі, правобережне козацтво сподівалося, безперечно, на допомогу Росії та лівобережного гетьмана І. Мазепи (прийшов до влади у 1687 р.). С. Палій та інші полковники не робили з цього особливої таємниці. Більше того, зв'язки між обома сторонами Дніпра (вони розглядалися як відносини у межах однієї держави) декларувалися публічно. Про це свідчить цілий ряд фактів. Наприклад, С. Палій традиційне титулування полковник «Війська Речі Посполитої запорозького» (в іншому варіанті «війська його королівської милості запорозького») змінив на «полковник його царської величності Війська Запорозького». Зазнало змін також титулування Самуся, який почав називатися «його пресвітлої величності Війська Запорозького... гетьманом українським». У своїх універсалах він наголошував, що склав присягу на вірність російському царю та лівобережному гетьману [14].

Коли враховувати той факт, що оголошена Самусем присяга була виконана під час загального повстання на Правобережжі, то стане зрозумілим її не просто декларативний, а відкрито політичний характер.

Повстання 1702–1704 рр. охопило територію від Дніпра до Дністра, Случі й Тетерева. Вже весною 1701 р. польний гетьман Ф. Потоцький відзначив, що С. Палій «намагається йти по слідах Хмельницького, який запалив факел селянської війни» [15].

Розвиток повстання відбувався у дуже складних зовнішніх умовах. Йшла тривала кровопролитна Північна війна. Втягнута у її круговерть Річ Посполита поділилася на два ворожих табори, які дотримувалися прощведської і промосковської орієнтації. Досить складним виявилось становище І. Мазепи. З одного боку він протягом багатьох років підтримував зв'язки з С. Палієм, з іншого мусив слідувати у фарватері російської зовнішньої політики. Водночас лівобережним гетьманом рухали прагнення об'єднати під своїм регіментом всю територію України, але, разом з тим, його насторожувало соціальне спрямування подій на Правобережжі. Тому не випадково на різних етапах розвитку визвольного руху його ставлення до цього було далеко не однозначним (до речі, як і до С. Палія).

У квітні 1704 р. І. Мазепі вступив з військом у Правобережжя. Здавалося, що плани гетьмана близькі, до реалізації. Правобережні полковники приєдналися до нього. Тим більше що у липні 1704 р. арештував С. Палія і, таким чином, усунувши полковника, фактично став гетьманом об'єднаної козацької України [16].

Перехід І. Мазепи на бік шведів і розгром військ Карла XII під Полтавою не стали епілогом у боротьбі правобережної козащини за свої права. Повернення із Тобольська (на весні 1709 р.) С. Палія дало новий поштовх в утвердженні козацьких порядків у районі правобережного Подніпров'я. Але час вже був втрачений.

Росія, виходячи із своїх зовнішньополітичних інтересів та обставин (невдалий Прутський похід 1711 р.), була змушена у цьому питанні піти на зустріч Речі Посполитій.

Правобережне козацтво проіснувало ще кілька років. Однак, воно не змогло закріпити за собою державотворчі тенденції, бо в цьому не були зацікавлені урядові кола ні Москви, ні Варшави. Певні поступки, зроблені у свій час Я. Собеським і Петром І, слід розглядати як тимчасові і такі, що не відповідали основним принципам політики Росії і Речі Посполитої щодо козацтва Правобережної України. Внаслідок невдалої війни з Портою, Росія у 1711 р. уклала з нею Прутський договір, за яким відмовлялася від претензій на Правобережжя і зобов'язувалася вивести війська за межі Речі Посполитої.

Так насильно перервався природний процес еволюції правобережного козацтва, його державотворчої функції у даному регіоні. У 1714 р. полякам було передано Білу Церкву й останні підрозділи правобережних козаків переправились у Лівобережжя. Правобережжя повністю переходить під владу польського короля.

Отже, традиції державності у різній формі проіснували у Правобережній Україні не менше століття. Незважаючи на несприятливі внутрішні та зовнішні умови, вони мали стійкий і тривалий характер. Про це, зокрема, свідчить той факт, що навіть пізніше колоніальний режим Польщі не міг витравити їх з народної пам'яті. В роки піднесення національно-визвольної і соціальної боротьби повстанці поверталися до традицій, які репрезентували державницькі устремління українського народу і, насамперед, доби Б. Хмельницького. Так, у 1765 р. один із запорожців З.Харко переконував селян у необхідності організувати повстання, як це вчинив у свій час Б. Хмельницький [17].

Колонізуючи землі Київщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського гетьманату, які існували тут з 1648 до 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х-на початку 80-х рр. XVIII ст. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке поступово й самочинно, з точки зору уряду Речі Посполитої, трансформувалося в автономну державно-політичну структуру. Такий процес «узурпації» влади на Правобережжі сприяв його об'єднанню з лівобережною частиною Українського гетьманату на початку XVIII ст.

Спроби козацької старшини Правобережжя зберегти і відновити козацьку державність були приречені в силу об'єктивних й суб'єктивних причин.

Список літератури: 1. Див.: Пелонська-Василенко Н. Палій та Мазепа // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1992. – Ч. 8–9. – С. 2–6. 2. Див.: Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. – К., 1993. – С. 52. 3. Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 19. 4. Маркіна В.А., Крижанівська В.В. Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII – 60-х роках ХУІІІ ст. // Науково-методичні праці з історії СРСР. Зб. статей. – Вип. 1. – К., 1991. – С. 11. 5. Див.: Дядиченко В.А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690–1699 рр.) // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. – Кн. 2. – К., 1946. – С. 166–177. 6. Сєргієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні у кінці XVII і на початку ХУІІІ ст. – К., 1963 та інші. 7. Див на-

приклад: Полонська-Василенко Н. Палій та Мазепа // Літопис Червоної калини. – Львів, 1992. – Ч. 8–9. – С. 5. 8. Цит. по кн.: Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. К., Нью-Йорк – 2003 – С. 319. 9. Див.: Чухліб Т. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Український історичний збірник. – Вип. 1. – К. 1997. – С. 61–100. 10. Див.: Чухліб Т. «Ucraina Terra Cosarocim» та східноєвропейська політика Яна III Собеського (1674–1696 рр.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Ч. 1. – К., 2001. – С. 48–60. 11. Ли-сти Івана Мазепи. 1687–1691 р. / Упоряд. В. Станіславський. – Т. 1. – К., 2002 – С. 275–276. 12. Цит. по кн.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, 2001 – С. 210. 13. Див.: Масенко Л.Т. Невідома сторінка з біографії С. Палія (битва з татарами 1693 р.) // Укр. істор. журнал. – 1990. – № 9. – С. 106–108. 14. Цит.: Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. К., Нью-Йорк – 2003. – С. 328. 15. Цит. за: Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963 – С. 119. 16. Цит. за: Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. К., Нью-Йорк – 2003 – С. 329. 17. Див.: Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963 – С. 140, 185. 18. Див.: Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963 – С. 185. 19. Див.: Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963 – С. 192. 20. Див.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірка документів. – К., 1970. – С. 344. 21. Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993; 22. Грушевський М.С. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина. – 1995. – № 6. 23. Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992. 24. Полонська-Василенко Н. Палій та Мазепа // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1992. – Ч. 8–9. 25. Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994. 26. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, 2001. 27. Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К., 2001. 28. Єнсен А. Мазепа. Історичні картини. – К., 1992 та інші. 29. Див.: Єнсен А. Мазепа. Історичні картини. – К., 1992.

*Кузьменко О.В.
м. Харків, Україна*

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

Спільне минуле двох країн обумовило єдиний процес формування нормативно-правової основи відповідальності неповнолітніх за вчинення суспільно небезпечних діянь. Давні пам'ятки законодавства не містили жодних положень про особливості їх кримінальної відповідальності [4, с. 36–40]. Лише в Соборному Уложенні 1649 р. зазначалося, що дітей віком до 15 років не слід допускати до цілування хреста, якщо вимагались свідчення під присягою. Слід зазначити, що це положення стосувалося не матеріального, а процесуального права. Тільки в Новоуказаних статтях 1669 р. з'явилося положення, яке забороняло карати смертною карою дитину віком до 7 років, якщо вона вчинить вбивство. Це була перша спроба законодавчого вирішення питання про вікову неосудність неповнолітніх, яка встановлювала певну межу для здійснення кримінально-правового впливу на них.